

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԱՐԻՅԱՆ

ԵՒ ԻՐ ԱՌԸՆԶՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Խեթական աղբիւրներու Հայաստան երկրի ազգացեղային պատկանելութեան, լեզուական իրավիճակի եւ աշխարհագրական սահմաններու հարցերը՝ վերջնական պատասխան չեն ստացած առ այսօր։ Աւելին, կը թուի որ միայն վերջին տասը կամ տասնըհինգ տարիներուն սկսած ենք ոտք դնել լուծումի ճանապարհին վրայ։

Հաւանաբար, մեկնակէտը պիտի ըլլայ Ակադ. Գէորգ Ջահուկեանի նորագոյն տեսութիւնը, որ ստուգաբանութեան ճամբով կը փաստարկէ Հայաստանի հայկական էութիւնը, ամրացնելով 1920ական թուականներէն եկող Հայաստան-հայեր յարաբերութեան վարկածը։

Վերաքննութեան ենթարկելով իր նախկին տեսակէտները, Գ. Ջահուկեան գտած է, որ հայաստան անուանաբանութեան մէջ հայկական տարրը գերակշիռ է¹, ընդ որում, երկրի առաջնորդներէն մէկ քանիին անունները հայերէնի հիման վրայ կը մեկնաբանէ։ Ասոնց կարգին է Մարիյա անձնանունը, որ մեր ուշադրութեան առարկան պիտի ըլլայ։

1. Թերեւս չահեկանութենէ զուրկ չըլլայ մէջբերել Հայաստանի խնդրին նուիրուած եւ 8 Սեպտեմբեր 1987ին ներկայացուած զեկուցումի մը հետեւեալ հատուածը. «Միւս կողմէ, նկատի ունենանք որ, թէեւ ապացուցուած է հայերէնի անկախ դիրքը հնդեւրոպական լեզուներու ոլորտին մէջ, խեթերէնի եւ միւս անատոլիական լեզուներու հետ յարաբերութեան հարցը լիովին քննարկուած չէ։ Չմոռնանք որ այս լեզուներէն մէկ քանին շատ անգոհացուցիչ վիճակով հասած են մեզի, այնքան որ մինչեւ վերջերս անոնց հնդեւրոպական բնոյթը կը մերժուէր։ Ասկէ զատ, հայ ժողովուրդի ծագումին հարցը ձեռով մը նախապաշարած է հետազոտողները (...): Ասիկա, օրինակ, կրնանք կիրարկել հայասերէնի անատոլիական վարկածի նկատմամբ» (Սպաններէն լեզուով կարդացուած այս զեկուցումը հրապարակուած է. ամփոփ դրոյթներ տե՛ս VARTAN MATIOSSIAN, «El país de Hayasa en los archivos hititas», *Asociación Latinoamericana de Estudios Afroasiáticos, V Congreso Internacional* [Buenos Aires, 7/11-9-1987], *Abstracts*, t. II, Buenos Aires, 1988, 39): 23 Սեպտեմբեր 1987ին էր, որ Ակադ. Ջահուկեան կը ներկայացնէր իր անկիւնադարձային զեկուցումը (տե՛ս G.B. DIAHUKIAN, «The Language of Hayasa and Armenian», *Second International Symposium on Armenian Linguistics* [Yerevan, September 21-25, 1987], *Abstracts*, Yerevan, 1987, 45-46)։

Սկզբնապէս, Զահուկեան կը բանաձեւէր այս անունի փոքրասիական կամ խուռական ծագումի կարելիութիւնները² (յիշեալ յօդուածը գրեթէ անփոփոխ մտած է «Հայոց լեզուի նախապատմութիւն. նախադրային շրջան» կոթողական մենագրութեան մէջ)³: Ներկայիս, ան պատահական կը նկատէ առաջինը, փոքրասիական Mar(r)a բաղադրիչի համոզիչ ստուգաբանութեան չգոյութեան պատճառով⁴: Գալով երկրորդին, աւելորդ չենք կարծեր իր նախորդ եզրակացութեան մէջբերումը. «... Հայասական ձեւը զուրկ է խուռերէնին բնորոշ - (a)nni (ակկադականացուած ձեւով -(a)nnu) բաղադրիչից եւ միաժամանակ, ի տարբերութիւն ուրարտերէնի, ունի -a- տարրը, այսինքն՝ հայասերէնը կամ բառն առել է հին հնդկական ցեղերից անմիջաբար, կամ խուռական միջնորդութեամբ, բայց դէն նետելով իր համար ոչ բնորոշ տարրը»⁵:

Այժմ, Զահուկեան կը հաստատէ, որ Mariā անունը հնդեւրոպական ծագում ունի, բայց փոխառութիւն չէ, այլ ուղղակի կերպով կը սերի հ.ե. m^briiā «երիտասարդ կին, հարս» կամ m^britiā բառէն, որ իր վերջնական ձեւաւորումին մէջ մեզի հասած է հայերէն մարի «էգ թռչուն» եզրով⁶: Մարի բառի այս ստուգաբանութիւնը արդէն ընդունուած էր Հրաչեայ Աճառեանի կողմէ, որ իր «Հայերէն արմատական բառարան»ին մէջ նշած է, թէ 1906ին Ղ. Պատրուբանի տուած է ուղիղ մեկնաբանութիւնը⁷: Մէկ խօսքով, Mariā անցումային ձեւ մըն է («վաղնջահայերէն», ըստ Զահուկեանի հաստատած եզրաբանութեան) հ.ե. նախալեզուի եւ հայերէնի միջեւ:

Վերոնշեալ M^britiia ձեւը տարբերակ մըն է merio ձեւէն, որմէ կը բխին սանսկրիտերէն, յունարէն, պարթիական եւ գերմաներէն ցեղակիցները: Իսկ m^briiā ձեւէն կու գան լատիներէն եւ հայերէն եզրերը:

Աւելցնենք, որ Հայաստանի անդրադարձած բազում ուսումնասիրողներու շարքին, հայրենի բազմավաստակ լեզուաբանը միակն է որ փորձած է, թէ՛ անատոլիական եւ թէ՛ հայկական վարկածներու պարագային, լեզուական համապարփակ վերլուծում մը:

2. Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայաստանի լեզուի հիմնամատոյիական ծագման վարկածը, «Պատմաբանասիրական հանդէս», 1, 1976, 94-95:
3. Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայոց լեզուի մաթապատմութիւն. մաթագրային շրջան, Երեւան, 1987, յատկապէս 326-327:
4. Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայասերէնի եւ հայերէնի համալայրաբերակցութեան մասին (նուսբերմ), «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1, 1988, 65:
5. Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայաստանի..., 94-95:
6. Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայասերէնի..., 66. GEVORK DJAHUKIAN, «Did Armenians live in Asia Anterior before the Twelfth Century B.C.?», in T.L. MARKEY, J.A.C. GREPPIN (eds), *When Worlds Collide, Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*, Ann Arbor, 1990. 26.
7. Հ. ԱՅՈՒԿԵԱՆ, Հայերէն արմատական բառարան, Հտ. Գ., Երեւան, 1977, 284:

Լատ. *maritus* կը նշանակէ «ամուսնացած մարդ, փեսայ», իսկ յետին զարգացումով կը գտնենք լատ. *marita* «ամուսնացած կին» ձեւը: Յունարէն *μειραε* «աղջիկ» եւ *μειράχιον* «տղայ» զուգահեռ բառերը (*μειραε* ձեւին յետին «տղայ» իմաստը, ըստ մեզի, հաւանաբար կը զուգահեռէն բաղարկուած լինէ՞մք), լատիններէնին մէջ նկատուող բնաշրջումին հետ միասին, թոյլ կու տան մտածել:

ա) Հնդեւրոպական նախաձեւի բուն իմաստն է «երիտասարդ մարդ», առանց սեռային տարբերակումի. յետագային, իւրաքանչիւր բարբառ յանգած է իր սեփական իմաստաւորումին: Մեր կարծիքով, այս դրոյթի ապացոյցն է հին հնդկերէն *mārya-* ձեւը, որ զարգացած է արականի ուղղութեամբ (տե՛ս ստորեւ):

բ) Հայերէնի մէջ կային զուգահեռ բառեր՝ իգական եւ արական, սակայն ի վերջոյ իգականը յաղթական եղած է (մարի), մինչդեռ արականէն մնացած է միայն Հայաստայի Մարիյա անձնանունը⁸:

Այս անձնանունը կ'ապացուցանէ, որ հայերէն ձեւը չէր կրնար լուրջ «երիտասարդ հարս, կին» իմաստը ունենալ հայաստան շրջանին, նոյնիսկ մայրիշխանութեան ենթադրեալ պայմաններու մէջ⁹: Մնաց որ այս մեկնաբանութիւնը շատ հաշտ չէ հնդեւրոպական հայրազնի ձեւերէն հետ¹⁰, իսկ Հայաստայի «ոգնական դեմոկրատիա»-ի փուլը հայրիշխանութեան սկիզբ չի կրնար նկատուիլ¹¹:

Մարեմ (1583 թուական) եւ Մարեար (1705) արական, – այս վերջինը՝ հարցականի տակ, – անձնանունները¹² կրնան հայաստան Մարի (յա) անունին ուշ ժամանակներու արձագանգ ըլլալ¹³, թէեւ ժամանակադրական բացը, գրեթէ երեք հազարամեակ, արգելք մըն է հաստատ եզրակացութեան համար¹⁴:

Ինչպէս ըսինք, այդ շրջանին երկու տարբերակուած ձեւեր կային. իգականը յանգեցաւ «էգ թռչուն» մասնազիտացած իմաստին, որ

8. Կ'արժէ նշել, որ հայրենի արձակագիր Սեբո Սանգաղեանի «Թագուհին Հայոց» պատմավէպի գլխաւոր հերոսուհին է Մարի-Լոյս Թագուհին՝ Հայաստանի Կարանի թագուորի վիպական կինը. պատահական այս համընկնումը, հաւանաբար, ծնունդ առած է Մարիամ անձնանունի «ուսուրեալ» իմաստէն (Հմտ. Հ. ԱՅԱՌԵԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, Հտ. Գ., Պէյրուս, 1972, 248):

9. Հմտ. ՋԱՆՈՒԿԵԱՆ, Հայասերեր..., 66:

10. JEAN HAUDRY, *Les Indoeuropéens*, Paris, 1985, 93-95. ULI LINKE, «Blood as Metaphor in Proto-Indo-European», *Journal of Indo-European Studies*, Fall/Winter 1985, 333-376.

11. Հմտ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ, Յ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, Գ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Գ. ՏԻՐԱՅԵԱՆ (խմբ.), Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. 1, Երեւան, 1971, 172:

12. ԱՅԱՌԵԱՆ, Հայոց..., 243-44:

13. ՋԱՆՈՒԿԵԱՆ, Հայասերեր..., 66:

14. Արդեօք երկու անթուակիր ձեւերներու մէջ յիշուած Մարի անձնանունը կրնա՞յ կապուիլ մարի հասարակ անունին հետ (Աճառեան զանոնք կը դնէ Մարիամ անձնանունի կրճատուած ձեւերու շարքին. տե՛ս ԱՅԱՌԵԱՆ, Հայոց..., 250):

առանձնացած երեւոյթ մը չէ՝ հմտ. սպաներէն *marica* բառը (*María - Մարիամ անունի փաղաքշական ձեւը*), որով նաեւ ծանօթ է անծեղը¹⁵: Հետաքրքրական գուգահեռ է հարաւամերիկեան կուարանի ցեղախումբի մէկ զրոյցը, որուն համաձայն *urutaú* (*Nyctibius griseus*) թրուչունը սկզբնապէս գեղանի կին մըն էր, որ իր մեռած սիրահարին վրայ՝ *Taú-ն*, անդադար ողբալէն, աստուածութեան գուլթը շարժեց եւ օր մը վերածուեցաւ թռչունի: Ժողովրդական ուրիշ զրոյցի մը համաձայն, պարահանդէսի մը միջոցին երիտասարդուհիի մը կը տեղեկացնեն, թէ իր մայրը ծանրօրէն հիւանդ է: Աղջիկը չ'երթար տեսնելու մայրը, որ կը մեռնի. ան ողբ ու կոծի մէջ կ'իյնայ, մինչեւ որ կը վերածուի *urutaú-ի*, որուն կը տրուի նաեւ «ողբացող պառաւ» անունը¹⁶:

Միւս կողմէ, հաշուի առնելով հին Հնդկ. *márya* «երիտասարդ մարդ» ձեւի «կտրիճ» իմաստը եւ լատ. *mas, maris* «արու, այր», *maritus* «ամուսնացած մարդ» բառերու հնարաւոր կապը *Mars* ռազմի աստուածութեան հետ¹⁷, հակած ենք մտածելու, որ ցեղակից հայ. *maria* «երիտասարդ մարդ» բառը ունեցած է «բաջ» կամ «ռազմիկ» իմաստը, որուն դրսեւորումն է *Maríia* անձնանունը, ազուցուած՝ հնդերոպական հասարակաց ժառանգութեան ծիրին, նոյնպէս պատմական փաստերու օժանդակութեամբ:

Առաջին հերթին, պէտք է յիշել, որ ըստ Ժորժ Տիւմեզիլի սահմանած կառոյցին, հնդերոպական ընկերութեան երեք պաշտօններէն երկրորդը ռազմականն է: Անոր տարբեր դրսեւորումներուն, առաւել կամ նուազ չափով, համընդհանուր թէ յարակից գիծերու զարգացումով, կրնանք հանդիպիլ հնդերոպական տարբեր ժողովուրդներու առասպելաբանութեան մէջ: Յատուկ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ Հնդիրանական աշխարհի ռազմական պաշտօնի հետազօտութիւնը. նախ, որովհետեւ աշխարհազրական թէ գաղափարաբանական յետնազոյն ազդեցութեան պատճառով ամէնէն մերձաւորն է հայկականին. ապա, պէտք է նկատի ունենալ, որ կրօնական օրէնսդրութեան

15. PEDRO MONLAU, *Diccionario etimológico de la lengua castellana*, Buenos Aires, 1946, 844.

16. JUAN B. AMBROSETTI, *Supersticiones y leyendas*, Buenos Aires, 1976, 22.

17. Մեր կոհնումը ընելէ ետք, իմացանք որ, լատինագէտ Ֆաշլիւնիի համաձայն *mas* բառը *Mars-էն* բխած է՝ *ի-ի* առնմանութեամբ (RAIMUNDO DE MIGUEL Y EL MARQUES DE MORANTE, *Nuevo diccionario latino-español etimológico*, Madrid, 1958, 558: Էռնուի եւ Մէյէի ստուգաբանական բառարանը ոչինչ կ'ըսէ այս յարաբերութեան մասին (A. ERNOUT ET A. MEILLET, *Dictionnaire étimologique de la langue latine*, Paris, 1985, 381).

Ժան Հօտրի իրարու կը կապէ Հնդկ. *Marut* եւ լատ. *Mauort* «Մաւրս» (HAUDRY, *op. cit.*, 82), կապ մը, զոր Տիւմեզիլ «անօգուտ» կ'որակէ (GEORGE DUMEZIL, *La cortesana y los señores de colores*, México, 1989, 191).

Թէ սրբազան մաղթերգներու շնորհիւ պահպանուած են զանազան տուեալներ, որոնցմէ կարելի է տարբեր բնոյթի աղբրսներ եւ զուգահեռներ բացայայտել մեզ շահագրգռող նիւթին կապակցութեամբ:

Հայաստայի ժամանակաշրջանին, միջին արեւելեան իրականութեան մէջ մեծ կարեւորութիւն ունէին maryannu-ները (նաեւ՝ maryanni), որոնք հնդիրանական ծագում ունէին եւ կը ներկայացնէին խուռիներու զինուորական ազնուապետութիւնն ու Միտանների վերնախաւը¹⁸: Իրենց ռազմական հզօրութեամբ (մարտականութեամբ վարիչներն էին) չէին սահմանափակուել խուռական պետութիւններով, այլեւ ներկայ էին Ասորիքի եւ Պաղեստինի մանր պետութիւններու աւագօրեարի բարձրագոյն աստիճանին եւ կը կազմէին անոնց սպայակոյտը¹⁹: Ուշագրաւ է, որ ծառայած են իբրեւ վարձկան զինուորներ մինչեւ իսկ Եգիպտոսի փարաւոններուն, օրինակ, «Ծովու Ժողովուրդներ» ու երկրորդ գաղթալիքին դէմ²⁰:

Գալով maryannu-ի ստուգաբանութեան, հնդարիական ներկայութիւնը կամ առնուազն լեզուական ազդեցութիւնը ընդունող հեղինակներ համաձայն են անոր վերագրելու հին հնդկերէն ծագում²¹, մինչ հակառակորդները այլ վարկածներ կը փորձեն, օրինակ՝ արեւելակովկասեան ծագում, «գոհացուցիչ» ըստ Դիակոնովի²²: Յամենայն դէպս, անհամաձայն չենք նկատել սումերերէն mar-gid-da (mar «սայլ»)՝²³ եւ հին հնդկերէն mārya «երիտասարդ մարդ, կտրիճ» հասկացողութիւններու միախառնումը, որոնց գումարը տուած ըլլայ maryannu «կառամարտիկ»:

Ինչպէս կը հաստատէ Տիւմեզիլ maryannu-ներու «մարտական ընկերութեան» մասին, «վետայական դիցաբանութեան մարուքները,

18. Ըստ Իկոր Դիակոնովի, maryannu-ները ազնուապետութիւն մը չէին եւ միայն խուռիներէ կը զինուորագրուէին, «Ինչպէս կը հետեւցուի հարիւրաւոր փաստաթուղթերէ» (IGOR DIAKONOFF, «Language Contacts in the Caucasus and the Near East», in MARKEY, GREPPIN, *op. cit.*, 64). այս կարծիքը արդէն արտայայտած էր քսանամեակ մը առաջ (տե՛ս Հայ Ժողովրդի պատմութիւն, 186):

19. E. CASSIN, J. BOTTERO Y J. VERCOUTTER, *Los imperios del antiguo Oriente*, t. II, Madrid, 1983, 155-156.

20. N. K. SANDARS, *The Sea Peoples*, London, 1987, 119.

21. STEFAN ZIMMER, «The Investigation of Proto-Indo-European History: Methods», *Problems, limitations*, in MARKEY, GREPPIN, *op. cit.*, 326.

22. DIAKONOFF, *op. cit.*, 64.

23. Լեւոն Պետրոսեան, «Mar - Gid - Da», «Mar» - Մառան Սայլ (պատմա-ստուգաբանական փորձ), «Հանրապետական գիտական նստաշրջան, նոյեմբեր 1982-1983 թթ. ազգագրական եւ բանահիւսական դաշտային հետազոտութիւնների հանրագումարին», զեկուցումների թեզիսներ, Երեւան, 1984, 37:

յաճախ յիշուած իբրեւ máryah, ընկերային մարմնի այս տեսակը անդրաշխարհ կը փոխադրեն»²⁴:

Մարուլթները՝ Ինտրայի մնայուն ուղեկիրացներ, կը համարուին ամպրոպային աստուածուծութիւններ, որոնք շրջագայութեան կ'ենլեն իրենց մարտակառքերով ու զէնուզարդով՝ անձրեւ բաշխելու երկրպագուններուն: Փոթորիկի ամէն աստուածութեան նման, մարուլթներն ալ ռազմական գիծեր ունին, որոնք ի յայտ կու գան բազմաթիւ երգերու մէջ: Անոնք, Մանիու աստուծոյ հետ, նաեւ սրբազան ցասումի ներշնչումներ են²⁵:

Շարունակելէ առաջ, կարեւոր է նշել, որ Մարուլթ աստուած չկայ «Սասունցի Դաւիթ» ղիւցազնավէպին մէջ, որով կարելի չէ հոն փնտռել մարուլթներու արձագանգը, ինչպէս վերջերս փորձած է ընել Ստեփան Ահեան²⁶: Այդ տեսութեան իբրեւ կռուան ան յառաջ կը քաշէ Ձենոր Գլակի յիշատակած հնդկ ռազմիկներու եւ քուրմերու գոյութիւնը Տարօնի մէջ, որ պատմական հիմքէ զուրկ տեղեկութիւն մըն է²⁷: Դիւցազնավէպին մէջ միայն Մարուլթայ սար եւ վանք կայ, իսկ Մարուլթ (սեռ. Մարուլթայ) թերեւս կապուած է Ծրդ դարու ասորի (մօր կողմէ՝ հայ) նշանաւոր եպիսկոպոս Ս. Մարուլթայի հետ²⁸: Ամէն պարագայի, Ահեանի զուգահեռը որեւէ ուրիշ կռուան չունի. Դաւիթը չի վկայակոչեր Մարուլթան, ինչպէս ինք կ'ըսէ, այլ՝ Մարուլթայ [լերան] Բարձրիկ Աստուածածինը [վանքը], իսկ լիճի խորքը Սանասարը դիմաւորողը անուն չունի²⁹:

24. GEORGES DUMEZIL, *El destino del guerrero*, México, 1971, 5 (այսուհետեւ՝ DUMEZIL, *op. cit.*).

25. Տե՛ս, ի շարս այլոց, Ռիկ-Վետայի Ծրդ գիրքի 53րդ օրհներգը, ուղղուած՝ Մարուլթներուն (FERNANDO TOLA, *Himno del Rig-Veda*, Buenos Aires, 1968, 105-109).

Թէեւ յետվետայական գրականութեան մէջ մարուլթ «հով» կը նշանակէ, ասիկա բաւարար չէ մարուլթներու բնութագրումը փոխելու համար. տե՛ս JAN GONDA, *Les religions de l'Inde*, Paris, 1962, 74, 80-81.

26. Ս. ԱՀԵԱՆ, «Սասնա ծոռը» հայկական էպոսը հնդեւրոպական երեք ֆունկցիաները, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1, 1985, 42: Նոյն էջին վրայ, հեղինակը կը գրէ. «Նշենք նաեւ, որ հայկական բանասիրութեան մէջ հայկական էպիկական Մարուլթայ անուան առաջին համեմատութիւնը կասսիտական աստծու հետ կատարուել է 40 տարի առաջ»: Մենք չկրցանք պարզել այդ համեմատութեան հեղինակին ինքնուրոյնը:

27. Տե՛ս ԲԱԳՐԱՏ ՌԻԼՈՒԲԱԲԵԱՆ, Ոսկէ շղթայ, Երևան, 1979, 36-39:

28. Հմմտ. ԵՂԻԱԶԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Սասուն (ազգագրական նկարագր), Երևան, 1962, 120-121: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք բանասէր Զաւէն Կենազեանին իր տեղեկութեան համար:

29. Մարուլթները քամիի աստուածներ չէին. այդ պաշտօնը կը կատարէր Վայուն, որով կապ չկայ Մարուլթայ լերան հետ («քամիները կ'ապրին լեռներուն վրայ»): Հմմտ. ԱԼԵԳՄԱՆԴՐ ՎԱՐՊԵՏԵԱՆ, Ովքե՛ր եմ ի վերջոյ արիացիները, Երևան, 1990, 152):

«Ռազմիկին բախտն ու դժբախտությունը» խորագրուած աշխատութեան մէջ, Տիւմեզիլ համապարփակ քննութեան ենթարկած է հնդեւրոպական դիցաբանութեան ռազմիկ հերոսներէն մէկ քանին, ցոյց տալով որ կը հետեւին տիպաբանական ընդհանուր կառոյցի մը, ուր անոնք էականօրէն երեւան կու գան իբրեւ մարտական առաջնորդ, ամպրոպային ուժերու խորհրդանիշ եւ երեք մեղք գործադրող (աստուածութեան մը ձեռակերտին սպանութիւն, գերակշիռ ուժի մը հանդէպ սարսափ, սեռային զանցում)³⁰:

Սեռային զանցումը (չնականութիւն, բռնաբարություն, կենակցութիւն) տարբեր ձեւեր կ'առնէ մերթ աստուածակերպ, մերթ մարդացեալ ռազմիկներու մօտ, որոնք կը մարմնաւորեն նախնական անսանձ ու բարբարոս ոյժը. «... Ամէնուրեք ռազմիկը ազատօրէն կը վարուի այն օրէնսդրոշմներուն հետ, որոնց միջոցով տէրերը կը յաւակնին սանձել երիտասարդներու կիրքը, ամէնուրեք, անգիր իրաւունքներ, կը ճանչցուին միւսին կնոջ վրայ, պարմանուհիներու արժանապատուութեան վրայ»³¹: Ըստ Պլատոնի «Հանրապետութեան», կիրքը մարդկային հոգիի երկրորդ սկզբունք-բաժինն է. առաջինը իմացութիւնն է, «իսկ երրորդը այնքան տարբեր ձեւեր ունի, որ չենք կրցած ընդհանուր տարազ մը գտնել»³²:

Սեռային բորբոքումը այնպիսի ակներեւ կերպով ներկայ է *maria* եզրին մէջ, որ Լուի Ռենու յայս վերջինը կը սահմանէ իբրեւ «կէս տարփական, կէս ռազմական եզր»³³:

Maria-ներու ռազմասէր ու կրքոտ կերպարը, որ այնքան յատուկ է հնդիրանական հնագոյն դիցաբանութեան, այնուհետեւ կտրուկ փո-

30. DUMEZIL, *op. cit.*, 98. Փրանսացի գիտնականը անդրադարձած է նաեւ Վահագնին, վերաշարադրելով 1938ի իր մէկ յօդուածը (*idem*, 149-162): Վահագնի մասին տուեալներու սակաւութիւնը թոյլ չի տար վերականգնել երեք մեղսագործութիւնները. երկրորդին արձագանգն է, ըստ երեւոյթին, վիշապի սպանութիւնը, իսկ երրորդին, մեր կարծիքով, միայն մնացած է Ագաթանգեղոսի աղօտ հաղորդումը. «Ձի յայնժամ դեռ եւս չէն կային երեք բազինք ի նմա. առաջին՝ Մեհեանն Վահէվանեան, երկրորդ՝ Ոսկեմօր Ոսկեծին դից, եւ բազինն իսկ յայս անուն անուանեալ Ոսկեհատ Ոսկեմօր դից. եւ երրորդ՝ մեհեանն անուանեալ Աստղեան դից, Սեմեակ Վախագնի կոչեցեալ, որ է ըստ յունականին Ափրոդիտէս» (ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Հայոց պատմութիւն, քննական բնագիր Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ս. Կանայեանի, աշխարհաբար թարգմանութիւն եւ ծանօթագրութիւններ Արամ Տէր-Ղեւոնդեանի, Երեւան, 1983, 452. ընդգծումը մերն է): Պատահական չէ Անահիտի (առաջին գործառույթ՝ «մայր ամենայն իմաստութեանց»), Վահագնի (քաջութիւն տուող աստուած՝ երկրորդ գործառույթ) եւ Աստղիկի (երրորդ գործառույթ՝ բեղունութիւն) համատեղումը Աշտիշատի մէջ: Տեսականօրէն, Վահագնի առաջին մեղքը պէտք է կապուած ըլլայ Անահիտին:

31. DUMEZIL, *op. cit.*, 92.

32. HAUDRY, *op. cit.*, 31.

33. LOUIS RENOU, *Etudes védiques et paninéennes*, IV, Paris 1958, 49.

փոխութիւն կը կրէ: Իրենց գլխաւորը՝ Ինտրան, չարութեան մարմնաւորումի կը վերածուի: Աւեստան կ'ըսէ. «Ես կը պայքարիմ Դեւա Նաոկետիի դէմ, զինք վռնտելով այս տունէն, այս գիւղէն, այս քաղաքէն, այս երկրէն»³⁴: Ինտրայի պաշտօնը կը բաժնուի Վերեթրազնայի ու Միթրայի միջեւ, եւ առհասարակ բարոյական նոր հասկացողութիւն մը տիրական կը դառնայ, ուր ռազմիկի մեղաւոր աւանդական կերպարը կը զետեղուի մաքրութեան ու մաքրագոտումի գաղափարին հակոտնեայ բեւեռը: Հօտրի դիտել կու տայ, որ այդ կրօնական յեղաշրջումին թուականը, պատճառը եւ կերպը անյայտ են³⁵, ու անկէ կ'անջատէ երկրորդ՝ զրադաշտական բարենորոգումը, որուն Ստիկ Վիքանտէր եւ Տիւմեզիլ վերագրած են յիշեալ փոփոխութիւնը³⁶:

Այս կէտին հասնելով, կը վերադառնանք Հայաստանի առաջնորդ Մարիյայի պարագային: Իր մասին չեն խօսիր խեթական տարեգրութիւնները. միայն Սուպիլուլիւմա Ա.ի եւ Հայաստանի առաջնորդ Խուաննայի միջեւ կնքուած դաշնագիրին մէջ կը կարդանք.

«Քոյրս, զոր քեզի տուած եմ որպէս կին, ունի քոյրեր եւ քենիներ ալ: Անոնք քու ազգականներդ դարձած են ամուսնութեանդ պատճառով: Որովհետեւ Խաթթի երկրին մէջ օրէնք մը կայ. ձեռք մի՛ տար քոյրերուդ եւ զարմուհիներուդ: Ասիկա արգելուած է: Ով որ Խաթթիի մէջ ինքնիրեն արտօնէ նման արարք, պիտի չապրի, պիտի մեռնի:

Քանի որ ձեր երկիրը նուազ քաղաքակրթուած է, դուք վարժուած էք ձեր քոյրերն ու զարմուհիները առնելու: Խաթթիի մէջ ասիկա արգելուած է: Եթէ օր մը կնոջ քոյր մը, քենի մը կամ զարմուհի մը այցելեն քեզի, խմիչքով եւ ուտելիքով հիւրասիրէ: Խմեցէ՛ք, կերէ՛ք, լաւ ժամանակ անցուցէք: Բայց ձեռք մի՛ տար իրեն: Ասիկա արգելուած է, մահուա՞ն պարագայ է: Ինքնաբոլի կերպով մի՛ փորձեր, իսկ եթէ մէկը թելադրէ, ականջ մի՛ տար: Մի՛ ըներ: Թող ասիկա երդումով արգելուած ըլլայ քեզի:

Հեռու եղիր նաեւ պալատի կիներէն: Ինչ պալատական կին որ ըլլայ, ազատ կամ ստրուկ, մի՛ մօտենար եւ մի՛ խօսիր իրեն: Թող քու ծառան կամ աղախինը իրեն չմօտենան, չխօսին: Երբ պալատական կին մը անցնի, ճամբայ բաց իրեն ու փախչիր: Պալատական կնոջ մը հետեւեալ պարագան դաս պիտի ըլլայ քեզի:

Ո՞վ էր Մարիյա եւ ինչո՞ւ մեռած է: Չէ՞ որ պալատական կին մը գտած էր, դիտած էր: Բայց իմ՝ Արեգիս հայրը, պատուհանէ մը տեսաւ զինքը եւ բարկութեամբ ըսաւ. «Ինչո՞ւ նայեցար այդ կնոջ»: Եւ Մարիյա մահացաւ այդ սխալին համար:

34. *El Avesta*, traducción de Juan B. Bergua, Madrid, 1974, 231.

35. HAUDRY, *op. cit.*, 81.

36. DUMEZIL, *op. cit.*, 128.

Մարդու մը մահը պատճառած դէպք մը կ'արժէ որ քեզի դաս ըլլայ: Երբ որ Հայաստ վերադառնաս, եղբօրդ կիներուն ու քոյրերուդ ձեռք մի' տար: Խաթիբի մէջ արգիւտած է: Եթէ պատահի որ պալատ վերադառնաս, այս արգիւտած բանը մի' ըներ: Ոչ ալ պէտք է նոր կին առնես Ազգի երկրէն, իսկ եթէ արդէն հատ մը ունիս, թող ան կենակիցդ համարուի, բայց ոչ՝ կինդ:

Ետ առ Մարիային տուած աղջիկդ եւ անոր եղբօրը տուր: Իսկ Խաթիբէն Հայաստ երկիր տարուած մարդիկը վերադարձուր. վերահաստատէ՝ նաեւ Խաթիբի սահմանները: Որուն որ տարագիրները չվերադարձնէ եւ պահէ, դուն բարկութեամբ ըսէ՝ «Ինչո՞ւ չես վերադարձներ»:

[...]

Եթէ դուք, Հայաստայի մարդիկ, զիս բարեկամաբար պաշտպանէք ապագային, ես ալ ձեզ կը պաշտպանեմ, Հայաստայի մարդիկ, Մարիյա եւ իր ազգականները Հայաստայի մարդոց շարքին. ես կը պաշտպանեմ Հայաստ երկիրն ալ: Եթէ դուք ձեզ լաւ պահէք եւ պաշտպանէք Արեգն ու Խաթիբի մարդիկը, ես ալ՝ Արեգս, ձեզ կը պաշտպանեմ (...)»³⁷:

Ըստ Դիակոնովի, այս երկրորդ Մարիյան, – թերեւս առաջինին ազգական, – Ուկլանայի կառավարչակիցն էր եւ Ազգիի առաջնորդ, իսկ Հայաստան ու Ազգին միացած էին փոխադարձ ամուսնութեան դրութեամբ³⁸: Յամենայն դէպս, Նիկողայոս Ադոնց կը կասկածի որ վերջին բաժինը կապ ունենայ նախորդին հետ, մանաւանդ երբ նկատի ունենանք որ դաշնագիրը մեզի հասած է թերի բնագրէ մը օրինակուած եւ վնասուած պատճէնով. արդեօք այս Մարիյան եւ վերոյիշեալը նոյնակա՞ն են³⁹: Հարցումը կրնայ դրական պատասխան ստանալ, եթէ պահ մը մտածենք, որ որեւէ պատճառ չկար որպէսզի Մարիյայի կինը անոր եղբօրը յանձնուէր, բացի եթէ այրիացած ըլլար⁴⁰: Ասկէ զատ, խնամիրներու նշումը պարզապէս կը ձգտի առանձնացնելու այն մարդիկը, որոնք այս ամուսնութեամբ խեթերու թագաւորի ազգականներ կը դառնային: Աւելցնենք, որ մեր կարծիքով, Ազգի բուն անունն է Հայաստայի, որ, ինչպէս նշած է Ջահուկեան, ունի «հալական» իմաստը⁴¹, հետեւաբար Ազգիի ազգացեղային պատկանելիութիւնը կը ցուցնէ եւ ո'չ՝ անջատ երկրամասի մը գոյութիւնը:

Կասկածելի կը թուի «պալատական կին»երու հետ յարաբերութիւն չունենալու հարցը, մանաւանդ եթէ անոնք ազատ ըլլային. պէտք է

37. NICOLAS ADONTZ, *Histoire d'Arménie*, Paris, 1946, 29-31.

38. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, 198:

39. ADONTZ, *op. cit.*, 32.

40. Հմտ. խեթական 193րդ կանոնը, որով այրի կինը պէտք է ամուսնանար իր քեռայրին հետ (O. GURNEY, *The Hittites*, London, 1990, 83).

41. ՋԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայաստայի..., 99:

անտեսել այն պարագան, որ պալատական կիները տեսակ մը սեռային առարկայի դեր խաղացած են այրերու աչքին եւ ո՛չ միայն այդ ժամանակաշրջանին: Ճիշտ է, սակայն, Վալերի Խաչատրեանի թարգմանութիւնը («Մարիսաը, որը կար, այս գործի առիթով մահացաւ: Նա հերոդոտի մօտ չգնաց, նայում էր նրա վրայ») ⁴², որովհետեւ հիւսնոյն տաճարներու մէջ իր մարմինը ծախող սրբազան պոռնիկն էր, հետեւաբար, չէր նոյնանար պալատական կնոջ հետ (յիշեալ արգելքը պիտի հակասէր իր պաշտօնին էութեան):

Միւս կողմէ, ի հակադրութիւն միւսներուն (ահա թէ ինչու բնագիրը ամբողջութեամբ մէջբերելու մեր նախանձախնդրութիւնը), այս նկատողութիւնը ուղեկցուած է բացայայտ արգելքով եւ կամ մահուան իրաւական սպառնալիքով. Սուպիլուիւմայի խօսքը իբրեւ կրօնական ունի հրամայական շեշտը եւ Մարիյայի դժբախտութիւնը, ուրիշ ոչինչ: Պէտք է մոռնալ, որ խեթական օրէնսդրութեան համար, բռնաբարութիւնը երեք մահացու յանցանքներէն մէկն էր (միւս երկուքն էին կենդանիներու հետ սեռային յարաբերութիւնը եւ պետական հեղինակութեան անտեսումը) ⁴³, որուն մէջ ըստ երեւոյթին կը մտնէր ազգապղծութիւնը իր զանազան տարբերակներով, առանց հաշուի առնելու կամաւոր կամ բռնի ըլլալը:

Մէկ խօսքով, Մարիյայի դէմ արձակուած մահապաշտի իրաւական հիմք չունէր, ուստի, անճիշտ է ենթադրեալ կանոնին չակերտաւոր յիշատակումը ⁴⁴: Ասիկա հիմնաւորելու համար, շարունակենք կարդալ վերը ընդհատած մէջբերումը.

«Բայց եթէ դուք չարիք պատճառէք ինծի, ես ալ՝ Արեգս, չարիք կը պատճառեմ ձեզի, եւ ես՝ Արեգս, աստուածներու առջեւ երդումէն ազատ կ'ըլլամ:

Բայց լսեցէ՛ք այս խօսքերը զորս երդումի տակ կը պարտադրեմ ձեզի: Եթէ դուք, Հայասայի մարդիկ եւ Մարիյա, չյարգէք զանոնք, թող այս երդումը մահ բերէ ձեզի, ձեր բոլոր կիներով, ձեր զաւակներով, ձեր եղբայրներով, ձեր քոյրերով, ձեր ընտանիքներով, ձեր տոներով, ձեր դաշտերով, (ձեր քաղաքներով), ձեր այգիներով, ձեր մարգագետիններով, ձեր մեծ ու փոքր անասուններով եւ ձեր բոլոր կալուածներով. եւ թող բոլորդ ջնջուիք սեւ հողէն: Ես ոչ մէկ չարիք պիտի գործեմ Հայասայի մարդոց, Մարիյային եւ Հայասա երկրին դէմ» ⁴⁵:

Ընդունելով երկու հատուածներու մէջ յիշուած Մարիյաներու նոյնութիւնը, բացայայտ կը դառնայ, որ այս վերջին բաժնին խոս-

42. Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեստոմատիւ, Հ. Ա., Երեւան, 1981, 9:

43. GURNEY, *op. cit.*, 78.

44. Հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, 198:

45. ADONTZ, *op. cit.*, 31.

տումներն ու սպառնալիքները կը պատկանին ոչ թէ Սուպիլուլիմային, այլեւ իր հօր՝ Թուլթալիա Գ.ին (1355-1344): Հետեւաբար, երգմնազանցութեան պարագային արձակուած սպառնալիքը աւելորդ կը դարձնէր պալատական կնոջ ամէն «պատմութիւն», պատրուակ մը փնտռելու ժամանակ⁴⁶:

Ի՞նչու սպաննուեցաւ Մարիյա: «Կէս տարփական, կէս ռազմական» անունով, առաջնորդ՝ «նուազ քաղաքակրթուած» երկրի մը, ուր մարդիկ իրաւունք ունէին հաւասար օրինավիճակով քանի մը կին ունենալու, նոյնիսկ արիւնակից, ան կը խորհրդանշէր ռազմական պաշտօնի առաջին փուլը, մարտիկը որ իր անսանձ բնաւորութեան, սխրանքի ծարաւին եւ բորբոքած կիրքին յագուելու տալու կարիքը կը զգար, եւ որուն երկրորդ փուլ մտած խեթերը պիտի հակադէմնէր բարոյա-ընտանեկան փոխակերպուած համակարգ մը, որ թագաւորին նեցուկ պիտի ըլլար իր մտադրութիւնը գործադրութեան մէջ ղեկելու⁴⁷, իբրեւ թէ դիւանակարգի (étiquette) դէմ մեղանշում մը ըլլար⁴⁸, ու այս ձեւով վտանգաւոր թշնամիէ մը ձերբազատելու: Ի՞նչու Մարիյա խեթական մայրաքաղաք կը գտնուէր. արդեօք սպաննուեցաւ համաձայնագիրը կնքելէ ետք, արդեօք Վերին Երկրի թաւանումը եւ Սամուկայի գրաւումը⁴⁹ հայասացիներու փոխըմբռնելէ ետք սպանութեան համար: Հարցումներ միայն, որոնց պատասխանները դեռ չկան⁵⁰:

Միւս կողմէ, յստակ է, որ խեթական նոր թագաւորութեան արքայական ընտանիքի հաւանական ծագումը հարաւարեւելքի գաւառներէն⁵¹ խռովական նկատելի ազդեցութիւն ձգած է արքունիքի, պաշտամունքի եւ կրօնքի ըրայ⁵²: Իսկ լեզուական ներգործութիւնը կու գայ Միտաննիի գերակայութեան օրերէն, Սուպիլուլիմայի թագաւորութենէն առաջ⁵³: Պարզ է որ maryannu ռազմիկներու համբաւն

46. Քասուրիի համար, այս վերջին բաժինը Մարիյայի հետ կնքուած դաշնագրին մէկ բեկորն է (ՆՊԻԱ ՔԱՍՈՒՆԻ, Նախահայկական Հայաստան, Պէյրութ, 1950, 83):

47. Հայերէս Օթթէն կ'ընդունի այս առեւտրային խախտումի պարագան (տե՛ս CASSIN, BOTTERO Y VERCOUTTER, *op. cit.*, 121):

48. Հետեւելով Լեւի-Սթրասի յայտնի դասակարգումին, խեթերը կ'ապրէին մշակութային վիճակի, իսկ հայասացիները՝ բնական վիճակի մէջ. անցումը ստեղծուած էր ազգապաշտեան արգելքի շնորհիւ (հմտ. C. LEVI-STRAUSS, *Naturalaleza y cultura*, Buenos Aires, 1985, 42):

49. Լ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ, Հայաստան-Ազգի ռազմա-քաղաքական պատմութիւնից, «Տեղեկագիր», 7, 1964, 73:

50. Քասուրի կը կարծէ, որ Մարիյա խեթական էր ըստ իր կնքած դաշնագրի տրամադրութիւններուն ու հոն վար առնուած է (ՔԱՍՈՒՆԻ, նշ. աշխ., 81):

51. Թեբես՝ Կիզզուլատնայէն (GURNEY, *op. cit.*, 20).

52. CASSIN, BOTTERO Y VERCOUTTER, *op. cit.*, 122.

53. GURNEY, *op. cit.*, 20.

ալ հասած էր մինչեւ խեթական կայսրութիւն, որուն կողքին՝ Հայաստանի մարտիկներու, - որոնք նոյնպէս մարտակառք կը վարէին եւ գուցէ mariia կը կոչուէին, - համեմատական հզորութիւնը եւս պէտք է հռչակաւոր ըլլար: Իրենց առաջնորդը՝ Մարիյա, զոհ գնաց այդ համբաւին, սնած՝ դիցաբանական եւ գաղափարախօսական աւանդութեան աւիւնով⁵⁴:

Ռազմիկ Վահագնի կերպարը, որուն ծննդեան երգին արմատները կը հասնին մինչեւ հնդեւրոպական ընդհանրութեան շրջանը եւ որ կրած է, ի շարս այլոց, խեթական ազդեցութիւն⁵⁵, կը թելադրէ, որ հայասացիներու (իմա՝ հայերու, առնուազն լեզուականօրէն) մօտ պէտք է գոյութիւն ունենար կրօնա-գաղափարական այն մթնոլորտը՝ որուն վրայ պիտի յենուէր ռազմական աւանդութիւն: Այդ մթնոլորտը փոխառեալ էր⁵⁶, թէ հայ-յունա-հնդիրանական համատեղ ակունքի՝ հնդեւրոպական մտածողական համակարգէ բխած իւրայատուկ զարգացում: Ահա հարց մը, որ արժանի է անդրազոյն քննութեան:

Պուէմոս Այրէս

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

54. Բնականաբար, Մարիյայի անունը չէր կրնար կամխորոշել պատմական դէպքերը, ինչպէս որ Սողոմոնի անունը (եբր. Salom «խաղաղութիւն»), հակառակ Տիւմեզիլի պնդումին (DUMEZIL, *La cortesana*, 256) պատահաբար կը համընկնի իր Թագաւորութեան խաղաղ բնոյթին հետ, եթէ յետսագունէ տրուած չէ իրեն. Սողոմոնի բուն անունն էր Ճեսոխիազ (Բ. Սամուէլ, 12: 24):

Վարդան Ռաչատրեանի կարծիքով, mariia կրնար տիտղոս մը ըլլալ (I. DIAKONOFF, *The Pre-History of the Armenian People*, *Delmar*, 1984, 181): Այս տեսակէտը, եթէ ընդունուի, չի փոխեր ներկայ յօդուածին ընթացքն ու եզրակացութիւնը:

55. Տե՛ս Վ. ԻՎԱՆՈՎ, Ժամանակագրական տարբեր շերտերու առանձնացումը հիմ հայերէնի մէջ եւ Վահագնի օրհմերգի բնագրի մայրնական կառուցուածքի խնդիրը, (ռուսերէն) «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 4, 1983, 39-40:

56. Հմմտ. հնդկական փոխառութիւններու կարեւրութիւնը Հայաստանի լեզուին մէջ (DJAHUKIAN, *Did Armenians...*, 31).

Summary

MARIYA, CHIEFTAIN OF THE LAND OF HAYASA,
AND HIS CONNECTIONS

VARTAN MATIOSSIAN

Through a fresh appraisal to the linguistical evidence, Gevork Djahukian has recently challenged previous views about the ethnic affiliations of the land of Hayasa, one of the Eastern neighbours of the Hittite Empire, whose population, he maintains, had to be predominantly Armenian.

Among others, Djahukian has suggested an Armenian etymology for the personal name Mariya, which he links to Arm. *mari* («she-bird»). The author refines Djahukian's proposal through a study of the Indo-European cognates of that term; according to him, I. E. **m^briia* may have given both male («young man, warrior») and female («young woman, bride») derivatives in Armenian. The former has lost, and the latter has evolved to «she-bird».

Mariya may be the only remnant of that lost term. It must be related to the well-known Indo-Iranian *maryannu* warriors.

Hittite documents tell us Mariya, chieftain of Hayasa, was executed because he had infringed a Hittite law: the king had seen him looking at a palace woman. Further analysis of the text suggests the so-called infraction was a mere pretext, since such a law had no room in the Hittite code.

Following the main features of the second function in the Indo-European society, studied by G. Dumézil, Mariya might symbolize the primitive phase of the warrior function, before than laws had put a limit to his passionated acts (beginning of second phase, i. e., Hittite society). Or that, after Levi-Strauss definition of culture, Hittites lived in a cultural stage, while the people of Hayasa remained at a natural stage, prior to the prohibition of incest.